

री० या० नी० क० न० न्वितिव्यभिचारादिति। अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबंधक
१ सत्त्वांनियतान्वयव्यतिरेकसहचारनिश्चयरूपकारणासंभवेन नकारणत्व
निश्चयइत्यपिसंधिः। समाप्त्यभावादिति। अतो न व्यभिचारइत्यनेनान्वयः
विघ्नान्तरसंख्याकस्य बलवत्तरस्थामंगलस्य विघ्ननिरसनद्वारा समाप्ति
साधनत्वेन तादृशमंगलभावा नान्वयव्यभिचारइति भावः। बहिरैवेति
जन्मांतरएवेत्यर्थः। अतः कुतश्चिद्गुणं कर्तुं नास्ति कल्पेऽपि निश्चयः। अ
तइति। तादृशमंगलस्य विघ्नध्वंसद्वारा सत्त्वान्वयव्यतिरेकव्यभिचारइत्य
र्थः। एवं च कारणत्वं सिध्यतीति भावः। परंतु अतः उक्तहेतुद्वयान्वयवि
चारो नान्वयव्यतिरेकव्यभिचारइत्याहुः। मणिकृतस्तु मंगलस्य विघ्न

श्रीसद्गुरुचरणारविंदाभ्यां नमः ॥ वंदे गुरुं शिवं सांबं दक्षिणामूर्तिमव्ययं ॥
यद्वंदनेन मंदोपि विंदेद्गुरुसमानतां ॥ प्रारीक्षितग्रंथस्य निविघ्नपरिस्र
माक्षये समाचरितं मंगळमीश्वरनत्यात्मकं शिष्याशिक्षायै निबध्नन् वि
कीर्षितं प्रति जानीते ॥ विश्वेश्वरमिति ॥ गिरांगुरुं निखिलविद्यानामुपदे
ष्टारं इदमपीश्वरे विशेषणं - गिरंगुरुमिति पांडितुसरस्वतीं विद्यागुरुं च प्राणि
पत्येत्यर्थो बोध्यः ॥ स्वग्रंथस्येतरग्रंथेनागतार्थतां दर्शयति ॥ शिष्टुहिनामि
ति ॥ तर्कसंग्रहदीपिकां तर्कसंग्रहार्थप्रकाशिकां ॥ उवाचरितस्य मंगस्य
तं निबंधनस्य च फलं दर्शयति ॥ चिकीर्षितस्य त्याहिना - ननु समाप्तिप्र
तिमंगळस्य कारणता स्याच्चिदातदाचरणं युज्यते सेवनसंभवतीत्याशं

दी० व्या० नी० न० पिनक्षतिः । अन्येतु स्वबोधितकर्तव्यता कत्वसंबंधेन श्रुतेरेव साध्यता ग्रिम
ग्रंथस्योत्रैव तात्पर्यं एवं च श्रुतेरनुमितत्वोपपत्तेरित्याहुः । अलौकिकेति वि
२ धिमंतरारागादिप्रासभिन्नेत्यर्थः । आविगीतेति । धर्मशास्त्राविरुद्धेत्यर्थः ।
शिष्टेति । वेदोक्तत्वज्ञानेन वेदाविहितकर्मकारीत्यर्थः । वेदोक्ताहिंसाकर्तारि
बोधेति व्याप्तिवारणाय तृतीयान्तं - आचारविषयत्वादिति - आचारः कृतिः ।
तस्याहृत्यनियामकविषयतासंबंधेन हेतुताविवाद्ग्रस्तेति तद्विषयत्वस्य
हेतुत्वानुधावनं - यथाक्रमं हेतुविशेषणप्रयोजनमाह । भोजनादावित्या
दिना - अलौकिकाऽविगीतान्वारविषयत्वस्यैव हेतुतास्तु अशिष्टाचारवि
षयेतादृशहेतोरसत्त्वेन व्यभिचारासंभवादित्याशंका मिष्टापत्यापरिहरति ।

२

ध्वंस एव फलं समाप्तिस्तु स्वसामग्रीवशादेवेत्याहुः। एतत्तत्त्वमस्मदीयं चिं
तामणिव्याख्यायामनुसंधेयम्। मंगलस्य श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वं व्यव
स्थापयितुं शंक्ते। नान्विति-अनुत्तुतेरेवेति। अत्रायमाशयः। श्रुतेर्वेदबो
धितकर्तव्यताकत्वरूपवक्ष्यमाणविधेयकोटिप्रविष्टत्वेऽपि न दंतर्भावेण
विधेयत्वमप्युपगम्यते तच्छ्रुतेरनुमितेः पूर्वमसिद्धत्वात्। एतैनवन्त्यादि
साध्यकानुमितिविषयतामादाय वान्हिलादिकमनुमितमिति व्यवहा
राभावेन श्रुतावनुमितत्वव्यवहारः कथमिति शंका निरस्ता श्रुतौ विधे
यत्वाप्युपगमेन तादृशव्यवहारे बाधकाभावात्-एवकारोऽर्थकः ते
न मंगलं कर्तव्यं समाप्तिफलकत्वादित्यनुमानरूपप्रमाणांतरसत्त्वे

दी-या-नी-मूले सप्तपदार्था इति- इत्यत्रादि रूपायै सप्तोपाधयस्तदन्वयतमवन्तः पदार्था इत्यर्थः।
तत्र सप्तत्वमपेक्षा बुद्धिविशेषविषयत्वं- एवमग्निप्रग्रंथस्यापि पर्यवसानमवसेयं।
३ ननु सामान्य धर्मज्ञानस्य विशेषलिङ्गासांप्रतिहेतुत्वात् सामान्यलक्षणकथनानं
नरमेव विभागो युक्तः। मूले कथमादौ विभावा इति न्यूनतां परिहरति पदस्येति।
पदस्यार्थो मिथैय इति व्युत्पत्त्या पदसंबन्धमिधा विषयत्वस्य लक्षणेऽपि पदसंबन्धि
त्वांशस्याव्याकर्तकं दाह। अमिथैयत्वमिति- लक्षणं लभ्यत इति शेषस्तथा च
न न्यूनतेति भावः। विभागाद्वैति। पदार्थत्वावांतरधर्मपुरस्कारेण धर्मिप्रति
पादाद्वैत्यर्थः। अधिकसंस्थाव्यवच्छेदार्थकत्वादिति। तादृशसंख्यानिवैधसि ३
हिकलकत्वादित्यर्थः। उद्देश्यविधेयभावस्थले उद्देश्यतावच्छेदके विधेयव्याप्यत्वं

शिष्टपदमिति। जलनादनादा वशिष्टानारविषयेनादृशहेतोरसत्वं स्फुटयति। न कुर्यादि
ति। स्वर्गादिके व्यभिचारवारणाय। उपाचारविषयत्वेति- विधेयतारव्याचारविषयत्वा
र्थकमिति संक्षेपः। तर्कपदस्थारोपार्थकत्वममवारइतुं इत्यादिसाधारणतर्कत्वं नि
वेक्ति। तर्क्यतइति। उपादानरूपसंग्रहस्यासंभवादाह। संक्षेपेणेति। स्वरूपकथ
नां स्वरूपज्ञानानुगुलशब्दः। एतावता इत्यादिपदार्थविषयाः। पदार्थतत्वाव
धारणप्रयोजनं संबंधश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः पदार्थतत्वावधारणकामो
धिकारीत्यनुबन्धिचतुष्टयं प्रेक्षावलम्ब्य मंसूचितं। षष्ठीतत्पुरुषमवार
णाय। सुरवेनेति। सुरवबोधरूपप्रयोजनस्यान्यतः सिद्धत्वेनैतद्व्यकरणप्र
योजनाकांक्षानशाम्यतीत्याशयेनावतारयति। नन्वेति। तेषां भाष्यादिग्रंथानां

दी०या०नी० सत्वेपिनक्षतिरिति ध्येयं। एवमग्रेपीति एवंरीत्याह। व्याणीत्यादावपीत्यर्थः।
द्रव्यमिति ज्ञात्येकवचनंम्। मीमांसकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति। नन्वित्यादि
४ ना-प्रतीतिबलात्प्रत्यक्षिकप्रतीतिबलात्। नस्यद्रव्यत्वेनुमानं प्रमाण्य
ति। नीलरूपाधारतयेति समवायेन नीलरूपवर्तयेत्यर्थः। तेन कालिकसं
बंधेन तस्यातिप्रसक्तत्वेपिनक्षतिः। एवमग्रेपि बोध्यंम्। तत्र द्रव्यत्वे सिद्धे
सत्यतिरिक्तत्वं व्यवस्थापयितुं क्लृप्तद्रव्ये च तन्मीवं न निरान्वहे। तमस इ ४
त्यादिना। अतएव रूपवत्त्वादेव नवायाविति। अंतर्भाव इत्यनुषज्यते। संबंध
धर्मे। दामिप्रायेणाह। स्पर्शाभावादिति। इदं ध्वंसप्रागभावाधिकरणेत्यंताभा

मानमौत्सर्गिकमित्याशयेनाह। पदार्थत्वमिति। च्यवच्छेदार्थकत्वादिति।
एनद्रूपोच्यवच्छेदो निर्णयस्तदर्थकत्वादित्यर्थः। सप्तभिन्नभिन्नत्वमिति।
द्रव्यादयोऽसप्तपदार्थास्तद्भेदकूटविशिष्टभिन्नत्वं क्तव्यमित्यर्थः। द्रव्या
दिभेदसप्तकाभावत्वमिति। द्रव्यादिभेदानां प्रत्येकं प्रसिद्धानां सप्तानां
कुत्राप्यसत्त्वेन नादृशभेदसप्तकत्वावच्छिन्नाभावस्य सर्वत्र सत्त्वान्न दोष
इति भावः। वस्तुनस्तु पदार्थत्वं द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वव्यायामित्यस्य पदार्
थत्वं द्रव्यत्वादिसप्तोपाध्यन्यतमत्वव्यायामित्यर्थः। तेन बहुषु पुस्तकेषु सप्ता
न्यत्वमत्वाप्रसिद्धिरांकान्तमाधानपरस्य ननु सप्तान्यतमत्वमित्यादिग्रन्थस्या

ती० व्या० त्री० घटादौ यस्मिन्निवारणाय लोकासहकृतेति । चक्षुर्ग्राह्यत्वं च क्षुब्धं न्यलौकिकं
 प्रत्यक्षविषयत्वं मूर्तिन नमश्चाक्षुषे नमो वा न्यट इति घटादीनामुपनयैर्या
 ५ दयामानेपिनक्षतिः । विशेषाभावं दृष्टान्तयत्यालोकाभाववदिति । आलोकं
 विनारूपत्वेन नमो विषयकचाक्षुषममोदयादाह । प्रमायामिति । कार
 णत्वादिति । अन्यथा धकारस्थ घटादेस्त्राक्षुषत्वापत्तेरिति दिक् । ननु तमसो
 ऽभावरूपत्वेन तमसिरूपकता प्रतीतिः कर्मवत्ता प्रतीतिश्च कथं अभावेरूप
 कर्मणोरभावादित्यत आह । तत्रेति । तमसोतिरक्तत्वेन तावयवतत्त्वागमा ५
 वादिकल्पनागौरवमतस्तदवश्यकतेजोभावरूपत्वं सिध्यतीति बोध्यं । त्वपि

वौनांगीक्रियतइति प्राचीनमताभिप्रायेण। अन्यथा समवायावच्छिन्नस्य र्श
सामान्याभावस्य दैशिकविशेषणतयोत्पत्तिकालावच्छेदेन वायावपिसत्त्वा
ध्वमिच्छारिमत्वापत्तेः। वस्तुतस्तु निरवच्छिन्नदैशिकविशेषणतया तस्य
हेतुत्वमिति ध्येयं। विषमहेतुमभिधाय समयाप्तं तमाह। सदागतीति।
सदागतिर्विजानीयक्रिया उपसंहरति। तस्मादिति। क्लृप्तद्रव्ये च न तर्भावा
दित्यर्थः। नैजोभाव रूपत्वादिति। प्रौढप्रकाशकत्वेन सामान्याभावरूप
त्वांगीकारादित्यर्थः। अतस्तमोवत्यपि दैशैतेजः परमाण्वादि सत्त्वेन तेजः
सामान्याभावाभावेऽपि निक्षतिः। चणुकादिवारणाय प्रौढेति द्विक्र। १६

दीव्यांनी. शारुतित्वमिति। लक्ष्ण^णतावच्छेदकत्वाऽपि मतसंबंधेन किंविद्धृष्ट्यावृत्ति
त्वमित्यर्थः। लक्ष्यमात्रेति। मात्रपदं कृत्स्नार्थकम्। संबंधविशेषावाच्छिन्नल
क्ष्यवृत्तित्वसामान्याभावस्यैकारकम्। एकराफवत्वमिति। नचात्रालक्ष्यवृत्ति
त्वरूपातिव्याप्तेरपि सत्त्वात्संकरा इति वाच्यम्। दुष्टसंकरेपि दोषासंक
र इति न्यायात्। एतद्वृषणत्रयरहित इति उक्तद्वेषणाभावत्रयविशिष्ट इ
त्यर्थः। नन्वसाधारणधर्मीलक्षणमिति सिद्धांतः। नस्मात्कारणात्कथं दूष
णत्रयरहितो धर्मीलक्षणमित्यत आह। स एवेति। उच्यत इति। अपि
युक्तैरिति शेषः। ननु साधारण्यस्य लक्ष्यालक्ष्यवृत्तितया नदभावस्या

६

मुक्तिसाधनीकृतपदार्थतत्त्वज्ञानं लक्षणं विनानोपपद्यत इत्यत आह । द्रव्य
त्वेति । संयोगजनकतावच्छेदकतया द्रव्यत्वज्ञानसिद्धिरिति भावः । न
बुलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरभेद इत्यत आह । गुणत्वमिति । द्रव्यसा
मान्यलक्षणमिति । एवं च सामान्यधर्मकथनेन न न्यूनतेति भावः । दूषण
त्रयरहित धर्मस्यैवलक्षणस्य वक्ष्यमाणतया तद्भूतानं विशेषणीकृतदू
षणत्रयरहितत्वज्ञानं विनानसंप्रवर्ति । दूषणत्रयरहितत्वज्ञानं तु विशि
ष्टदूषणत्रयज्ञानाधीनं अस्मावबुद्धिप्रतिप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट
प्रतियोगिज्ञानस्य तत्रत्वादित्याशयेन दूषणत्रयं दर्शयति । लक्ष्यैकदे

[illegible]

साधारण्यस्याव्याख्यादिदोषग्रस्त धर्मपिसत्वात्कथं दोषत्रयरहित ए
वासाधारण इत्याशंकां परिजिहीर्षुरसाधारणत्वमन्यादृशं निर्वक्ति।
लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वमिति लक्ष्यतावच्छेदक व्यापकत्वे सति
लक्ष्यतावच्छेदक व्याप्यत्वमित्यर्थः। अव्याप्त्यसंभवग्रस्तयोर्वारणाय
सत्यंतं अतिव्याप्त्यवारणाय विशेषं नू। धर्मपदं लक्षणता घटकसं
बंधेन व्यापकत्वादितात्पर्यग्राहकमिति भावः। अत्रेदं बोध्यमेतद्दोषा
असाधारणत्वस्य विघटकाः अतिव्याप्तौ व्याप्यत्वस्यैतरयोश्च व्याप
कत्वस्य च भंगान्। एतेषां दूषकता बीजं लक्षणैर्नैतरमेव साधनेति

ही० व्या० ननु किमिदं नाम लक्षणलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकं व्यावर्तकत्वं न ताव न्नी०
त्सामान्यतो मेदानुमापकत्वं व्यावृत्यमिधेयत्वादेरपियत्किंचिदुभयत्वावच्छिं
८ नप्रतियोगिताकमेदानुमापकतया न त्रातिव्याप्तिकथनासंगतेः सर्वेषाम
पियतिरैकिधर्माणायत्किंचिद्व्यावर्तकतयाऽसाधारण्यादिघटकया
पकत्वादिवैयर्थ्यापाताच्च। नापि विशिष्यतन्तद्धर्मावच्छिन्नैतरमेदानुमा
पकत्वं तथा सति गोत्वावच्छिन्नैतरमेदानुमापकस्य सास्नादिमत्वस्य
गोत्वसमनियतत्वं लक्षणमित्येवंरीत्या विशिष्यतन्तल्लक्षणस्य वक्तव्य ८
तथा गोत्वादिरूपलक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वस्य गोत्वावच्छिन्नैतर

गोत्वादिरूपलक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वस्य अभिधेयत्वप्रमेयत्वादौ परा
र्थत्वसमनियतत्वस्य च सत्त्वेनानिव्याप्तिवारणाय व्यावृत्तिमिन्नत्वमभिधे
यमिन्नत्वादिरिभिन्नत्वं च लक्षणे निवेशनीयमित्यर्थः। यद्यपि व्यावृत्तेरपि व्या
वहारिकत्वस्य वक्ष्यमाणतया तेनैव रूपेण व्यावहारिकत्वेन संग्रहसंभवात्
यगाभिधानमनुचितं न तथापि हेतुसाध्यैरैक्यहेतुमत्तानिश्चयकाले साध्य
संशयरूपलक्ष्यताया असत्त्वेन नानुमितिरिति प्राचीनमते इतरभेदस्य व्या
वर्तकत्वाभावेन तत्रानिव्याप्तिः। स्मिन्वाधयिवाविरहविशिष्टसिध्यभावः
पक्ष्यतेति सिद्धांतिर्मते तु व्यावृत्तेरपि व्यावृत्तकत्वेन लक्ष्यतया तत्र लक्षण
संगमनस्येष्टत्वेन नानिव्याप्तिरित्यावेदयितुं एव कथनमिति ध्येयम्। १६-

दी०या० व्यावृत्तिमिन्नत्वमभिधेयत्वादिमिन्नत्वं च तादृशलक्षणे निवेशनीयमि नी०
त्यभिप्रायकोयं ग्रंथ इति न पूर्वोक्तदोषावसरः। अधिकविचारस्त्वन्यत्रा
९ नुसंधेयः। ननु लक्षणस्य व्यवहारोऽपि प्रयोजनं न्तेन रूपेण व्यवहर्त
यज्ञानं विना तद्भूषावाच्छिन्नबोधकशब्दरूपव्यवहारासंभवात् एवं च
व्यावहारिकलक्षणस्यापि लक्ष्यत्वान्न तद्विन्नत्वं न हेयमित्याह। व्यवहा
रस्यापीति। ननु व्यावृत्तावतिव्याधिवारणाय तद्विन्नत्वमावश्यकं न्
व्यावृत्तेर्यावहारिकत्वाभावादिभिर्ममं वारयति। व्यावृत्तेरपीति। अ ९
पिनाभिधेयत्वादिपरिग्रहः दृष्टान्तत्वाभावात्। नन्वाद्यक्षणावाच्छिन्न

भेदादिरूपव्यावृत्तावतिव्याप्तेः संसर्गवेद्यमिधेयत्वादावतिव्याप्त्यलम्बन
कनापन्तेर्गोत्वादिसमनियतत्वस्थतत्रासत्वादिनिर्वेनैवंम्। सास्नादिम
त्वंपक्षीहित्यगोत्वावच्छिन्नैतरभेदानुमापकत्वेसाध्येविशेषव्याप्तावन्व
यदृष्टान्तालाभेनयद्यधर्मसमनियतंतत्तदवच्छिन्नव्यावर्तकमितिरीत्या
सामान्यमुरवेनयाद्वैरभ्युपगंतव्यतयातत्रासिद्धसाधनाप्राप्तिधियाम
व्यावर्तकयोर्व्यावृत्त्यामिधेयत्वयोस्तत्तद्धर्मसमनैयत्यरूपप्रकृतहेतो
स्तनुत्यस्यवाहेतोः स्तत्वेनप्रकृतसाध्यस्यस्तनुत्यस्यवासाध्यस्यास
त्वेनयमिचारस्यादतस्तद्वोषवारणायस्तत्तद्धर्मवच्छिन्नैतरभेदरूप

दी० व्या० तद्वत्त्वमादाय नातिव्याप्तिरिति भावः एवमपीति । उक्तविवक्षया च न ।
सिवारणैपि - एकार्थसमवायादेवेति । एकस्मिन्नर्थे समवायेन सत्त्वा
१० देवेत्यर्थः । गुणानङ्गीकारादिति । क्लृप्तेन समवायघटितसामानाधि
करं ण्येनैव गुणवत्ता व्यवहारोपपन्नौ तत्रा क्लृप्तगुणवत्त्वकल्यनं न सं
भवति । गौरवादिति भावः । सामान्यवानिति । समवायेन सामान्यवत्वं
बोध्यं । तेन कालिकादिसंबन्धेन तद्वत्त्वं संज्ञानातिव्याप्तिः । गुण इति लक्ष्य
निर्देशः । लाघवादाह - गुणत्वजातिमान्वेति । यद्यपि लक्षणलक्ष्यताव
१० च्छेदकयोरभेदस्तथापि लक्षणेनेतरभेदे साध्ये हेतौ साध्यसामानाधि

द्रव्ये गुणवत्त्वस्यासत्वेऽपि कालांतरावच्छिन्नं न तत्र तत्त्वमक्षतमेवं गुणश्च
यत्त्वलक्षणं साधित्यत आह उत्पन्नविच्छिद्येति- यादृशद्रव्यारंभकसंयोग न
जनकक्रियोत्पत्तिरुत्तीयक्षणे अवयवांतरैर्नादृशसंयोगनाशिका क्रिया जा
ता- तादृशद्रव्य इत्यर्थः। नवीनाः पुनरसमवायिकारणस्थकार्यसहभावे
न कारणतामवलब्धोत्पन्नविनष्टं नांगीकुर्वन्ति। गुणाद्भावति व्याप्तिवारणा
यगुणसमानाधिकरणेति जातिविशेषणं। सत्तामाहायाति व्याप्तिवारणा
यसत्ताभिन्नेति। द्रव्यगुणान्यतरत्वमाहायाति व्याप्तिवारणाय जातीति
समवायेन- तादृशधर्मवत्त्वतात्पर्यग्राहकं अतः कालिकादिसंबंधेन

दी० व्या० यत्तेस्तुल्यत्वमन्यूनानतिरिक्तचक्रिकत्वं चटत्वकलशलाघोभिन्नं न०
जातित्वे। संकरः परस्परमत्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरैकत्र
११ समावेशः। सूतत्वमूर्तत्वादेर्जातित्वे-अनवस्थितिरनवस्थाजाते
जातिमत्त्वे। रूपहानिस्वतोद्यावर्नकत्वात्मकरूपहानिर्विशेषस्य
जातिमत्त्वे। असंबंधोसमवेतत्वमभावादेर्जातिमत्वइति संक्षेपः।
लघुलादीनां प्रामाणिकत्वेऽपि क्लृप्तैर्घन्तर्भावो न्याय्यइति समाधत्तैः।
धुत्वस्येति। संयोगासमवायिकारणे संयोगेति। व्याप्तिवारणाय संयो
गभिन्नत्वे सतीति-संयोगसमवायिकारणद्रव्येति व्याप्तिवारणाय

करंयनिश्चयेपि हेतुधर्मितावच्छेदक साध्यनिश्चयस्यानियतत्वाभिप्रा
येणेदं लक्षणमिति संक्षेपः। एवमग्रेपि बोध्यंम्। गुणत्वजातिोत्पत्तिस्तु गुण
पदशक्यतावच्छेदकनयेति गुणदीधितौ महाचार्याः। नचैवं विभुपदशक्य
तावच्छेदकनया विभुत्वजातिस्तिथेर्हिति वाच्यंम्। भूतत्वसंकरस्य बाध
कस्य सत्त्वेन तस्य जातित्वासंभवात् जातित्वेनाभिमतसंकरस्यैव जा
तित्वबाधकत्वात्। तथाचोक्तं द्रव्यकिरणावव्यामुदयनाचार्यैः। व्यक्तेर
भेदस्तुल्यत्वं संकरोधानपक्षतिः। रूपहानिरसंबंधो जातिबाधकसंग
ह इति। व्यक्तेरभेदस्त्वाश्रयव्यक्तेरैक्यमाकाशत्वादेर्जातित्वे बाधकंम्।

दी०या० प्रतीरनेरभावादितिदिक्। पृथिवीलक्षणस्य प्राथंमेवीजमाह- तत्रेति। नी०
१२ पृथिव्यादिमध्यइत्यर्थः। गंधसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवी
लज्जातिसिधिरिति बोध्यं। नाम्नेति। तृतीयार्थोऽभेदसंकीर्तने प्रति
पादकशब्देनेति। तथा च वस्तु प्रतिपादकनाममात्रमुद्देशादितिलक्षणं
पर्यवस्यति। अत्र घट इति पदेति यातिवारणाय वस्तु पदं लक्षणीय वस्तु
परं मूलक्षणीयस्य पृथिव्यादेः सामान्यतः प्रतिपादकप्रमेयपदेति या
तिवारणाय नाम पदं लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरं मूलक्षणवाक्येनाम
सत्त्वादिति यातिवारणाय मात्रपदमिति ध्येयं। आरब्धे ज्ञेये परस्पर

समवायीति। भ्रमणादीनामित्यादिना रेचनस्पंदनोर्ध्वज्वलनतिर्यग्गमनानां
संग्रहः। गमनेनंतर्भावादिति। नचोत्क्षेपणादीनामपि गमनेनंतर्भावोऽस्त्विति शं
क्यं स्वतंत्रेच्छस्यनियोगपर्यनुयोगानर्हस्यमुनेः संमतत्वादिति भावः। पर
मित्यादि। सामान्यलक्षणंतु मूलरूपाववक्ष्यत इति। नन्यूनतोति ध्येयंम्।
सत्तायाः द्रव्यत्वापेक्षयाऽधिदेशवृत्तित्वेन परत्वंमेव घटत्वादीनां न्यूनदेश
वृत्तित्वेनापरत्वंमेव द्रव्यत्वादीनां सत्तातोऽपरत्वं घटत्वादिनः परत्वमिति वि
वेकः। समवायस्य भेदो नास्तीति। नच समवायस्या भेदे स्पष्टं समवायवति
वायोरूपवत्ताप्रतीतिरित्यादिनिशंक्यं रूपसमवायसत्त्वेपिरूपाभावेन तथा

दी०या० क्षणताघटकसंबंधान्निवैश्य कालादावतिव्याप्तिं वारयति। सर्वाधारेति। वस्तु नी०
तस्तु समवायादीनां समवायत्वाद्भिन्नैव संसर्गतयातेनैव रूपेण तत्तत्संबंधस्य
१३ तत्तल्लक्षणघटकत्वं बोध्यं। नित्यपृथिवीत्वाद्दिरूपलक्षणगतं नित्यत्वादि
कंदर्शयति। नित्यत्वमिति। प्रकारांतरेणेति। पृथिवीमित्यनुषज्यते। अत्र नि
त्यपृथिव्याशरीरेन्द्रियभिन्नत्वरूपविषयलक्षणाक्रांतत्वेन विषयांतर्गतत्व
मिति पृथिव्यास्त्रिविधत्वमनएवमूले पुनस्त्रिविधेत्युक्तिस्संगच्छतइति ध्येयं।
केचित् नित्यपृथिव्याएवैत्रेविध्यंदर्शयन्ति। उद्देशक्रमानुसारेण प्रथमं शरीरल
क्षणमाह। आत्मनइति। आयतनमवच्छेदकं। तथा च मिथितं यादृशं लक्ष
णं

विरोधेनेति। सुरभिगंधं प्रत्यसुरभिर्गंधस्यासुरभिगंधप्रतिसुरभिगंधस्य
प्रतिबंधकत्वेनेत्यर्थः। प्रतीत्यनुपपत्तिरिति। अतश्चित्रगंध एवाऽप्रतिबध्य
स्वीकार्य इति भावः। अवयवगंधस्येति। स्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेनेत्यर्थः।
तुथतुदुर्जन इति न्यायेनांगीकृत्याह। किंचेति। जलत्वादिकमादायाति
याप्तिवारणाय गंधसमानाधिकरणेति। सत्तावारणाय द्रव्यत्वापरेति।
द्रव्यत्वान्न द्रव्यार्थकं मूलेन द्रव्यत्वव्युदासः गंधप्रतीतिरिति। सुरभिज
लमित्यादि प्रतीतिरित्यर्थः। पृथिवीगंधस्येति। स्वाश्रयसंयुक्तत्वसंबंधेने
त्यर्थः। तत्र जलादौ - यथाश्रुतग्राही शंकते। नान्विति। अनुगत रूपेण ल

ही-या- द्रुतलब्धानातदभावकूटवलमुद्रुतत्वंतच्चसंयोगादावपितथाचशब्देतरोद्रुतगु १४ नी०
णंसंयोगमादायासंभववारणायविशेषेति। कालादावतिथ्याधिवारणायवि
शेष्यदलं। तत्रैवातिथ्याधिवारणायज्ञानकारणेति। प्राचीनमतेविषयेंद्रिया
वयवस्थानवीनमते कालादौरूपाभावप्रत्यक्षे संयोगस्यप्रत्यक्षकारणतया
तदाश्रयस्येंद्रियावयवस्थानवीनमते कालादौरूपाभावप्रत्यक्षेसंनिक्कघटक
तथाकारणीयूतवक्ष्युःस्संयोगाश्रयस्यकालादेश्चवारणायमनःपहरि। नचा १४
त्मात्न्यत्वेसतीत्यनेनैवात्मनियमिचारवारणसंभवेकिंगुरुतरशब्देतरोद्रुत
विशेषगुणेत्यादिविशेषणेनेतिवाच्यम्। तथासतिचर्ममनःस्संयोगस्यज्ञान

संपन्नं तादृशमाह । यदवच्छिन्नेति । सुखदुःखसाक्षात्कारावच्छेदकमिति
यावत् । अत्रांत्यावयवित्वे सतीति विशेषणं हेयंम् । तेन पौर्वादीनामवच्छेदक
त्वे पितृनातिव्याप्तिः । शरीरत्वं न ज्ञातिः । पृथिवीत्वादिना संकरात् । त
थेन्द्रियत्वं न ज्ञातिरित्याशयेनाह । शब्दे तरोद्भूतेति । आत्मादावतिव्याप्ति
वारणाय सत्यंतं । औत्रेऽव्याप्तिवारणाय शब्दे तरेति । चक्षुरादौ विशेष
गुणस्यानुद्भूतरूपादेस्सत्त्वेनाव्याप्तिवारणायोद्भूतेति । उद्भूतत्वं न ज्ञातिः
शुक्लत्वादिना सांकर्यात् । न च शुक्लत्वादिव्याप्यं नैवोद्भूतत्वमिति वाच्यं ।
चाक्षुषाहवुद्भूतरूपत्वादिना कारणत्वानुपपत्तेः । किंतु शुक्लत्वादिव्याप्यमनु

दी० व्या० क्तरीत्येत्यर्थः। एवमग्रेषूह्यं मूलैः आविर्धनमिति। अद्विरिन्धनं दीपनं नी०

स्येत्यर्थः। मुक्तस्योहनादेः परिणामः परिपाकस्तत्र हेतुरित्यर्थः। आकर

१५ जामिति। आकरः खनिस्तत्र जातमित्यर्थः। सुवर्णस्य तैजसत्वं च वस्थापयि

तुं शक्यते। दीपिकायां। नन्विनि। पार्थिवत्वसाधकं पीतत्वं हेतुमुक्त्वा तैजसत्वा

साधकं हेतुमाह। गुरुत्वादिनि। एतेन सुवर्णस्य तैजसो विजानीयपी

तरूपं स्वीक्रियते पीतं सुवर्णमित्याद्यबाधितप्रतीतिबलादेवं च तैजसत्वस्य नि

र्बाधतया पृथिवीत्वं नासिध्यतीति। कस्यचिद्भांति निर्रस्ता गुरुत्वस्याप्रत्यक्ष

त्वेन न तथा वक्रुमशक्यत्वादिनिदिष्टं। सुवर्णस्य पीतिमगुरुत्वाश्रयतोतिरि

१५

ज्ञानमात्रं प्रति हेतुत्वान्नानि व्याप्तेरित्यलं विस्तरेण। एवं चेति। तन्न हर्षस्य शरीरादिसामान्यलक्षणत्वेनेत्यर्थः। ननु गंधवत्त्वनिवेशेनैव तत्तल्लक्षणसामं जस्ये गंधग्राहकत्वनिवेशानमनुचितमेवं चेद्वियं गंधग्राहकमिति मूलमनुचितमित्याशंकां परिजिहीर्षुस्तन्मूलं स्तत्प्रयोजनकथनपुरःसरतया व्याचष्टे। गंधग्राहकमिति। उत्तरत्र इंद्रियं रसग्राहकमित्यादौ- शीतस्पर्शसमानाधिकरणेति। तत्र विशेषणप्रयोजनंम्। पूर्वाक्तरीत्या पुष्टंम्। जलत्वजातिरिति स्थित्वा स्नेहजनकतावच्छेदकतयेति ध्येयंम्। अन्यत्सर्वं पूर्वरीत्येति। नित्यत्वादिकं जलशरीरादिलक्षणं च गंधवत्त्वस्याने शीतस्पर्शवत्त्वं निवेद्य पृथिवीनिरूपण

ही०या० अत्यंतानलसंयोगेयनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वे सति गुरुत्वाज्जल नी०
मध्यस्थचूनादिवदित्यनुमानेन तासि स्थिर्द्रष्टव्या । जलादिकमादाया
१६ र्यांतरपर्यवसानं वारयति । नैमित्तिकेति । न नूष्णस्पर्शमास्वरूपयोरु
पलब्धभावेन सुवर्णस्य तेजसत्वमनुपपन्नमित्यत आह । तस्येति । प्र
तिबंधादिति । दोषविधयेत्यादिः । शरीरेतीति । तथा च प्राणस्य विषये
तस्मावइति भावः । स्थानभेदादिति । हृदि प्राण इत्यादिकोशोक्तस्थान
भेदादित्यर्थः । स्वमतं दर्शयति । स्पर्शानुमेयइति । अस्योपलभ्यमान
स्पर्शस्याश्रयः पृथिवी न वेत्यन्वयः । चतुष्टयमिति । इह माकाशादिप्रत्येक

क्तत्वं व्यवस्थापयितुमनुमाने अप्रयोजकशंकावारणाय कार्यकारणभा
 वमनुकूलतर्कव्यवस्थापयति । अत्यंतानले तिसुवर्णस्येत्यादिः । अनु
 मानप्रयोगास्त्वित्यमवसेयः । सुवर्णमपार्थिवमसतिप्रतिबंधके अत्यं
 तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वाद्यं नैवं तं नैवं
 यथापृथिवी । जलमध्यस्थघृतादौ यमिचारवारणायासतिप्रतिबं
 धक इति । अग्निसंयोगासमानाधिकरणद्रवत्ववति घृतादौ यमिचा
 रवारणायात्यंतानलसंयोगे सतीति द्रवद्रव्यांतरसिद्धाविति । अत्यं
 तानलसंयोगीपीति मात्रयः द्रवत्वनाशप्रतिबंधकद्रवद्रव्यांतरसंयु

दी० व्या० प्रत्यक्षत्वाऽङ्गीकारे। अप्रत्यक्षत्वापत्तिरिति। उद्भूतरूपाभावादिति भावः। न नी०
१७ उपरमाणुपुंजस्यैव घटादिरूपत्वेनानिरिक्तावयविनौ सत्वात्पृथिव्यादिचतुष्ट
यस्यनित्यत्वाऽनित्यत्वाभ्यां विभागकथनमनुपपन्नमित्याशंकां वारयति।
इदानीमिति। पृथिव्यादिचतुष्टयनिरूपणानंतरमित्यर्थः। ध्वणुकनाशइ
त्यस्य परमाणुद्वयसंयोगनाशइत्यादिः। सर्वत्रेति। जंन्यद्रव्यसामान्यइत्य
र्थः। एकरूपेतिरेवोचितेति भावः। चाक्षुषद्रव्यत्वादिति। चाक्षुषत्वे सति
द्रव्यत्वादित्यर्थः। रूपादावात्मनि च व्यभिचारधारणाय विशेषविशेष
णे। न चैदमप्रयोजकमिति शङ्क्यं चाक्षुषं प्रतिकारणस्य महत्त्वस्य तदावपे

भेदसाधनाभिप्रायेण । सर्वत्रोपलब्धिप्रसंगादिति स्पर्शस्येत्यादिः ।
आकाशादीनां विभुत्वादिति भावः । प्रत्यक्षः बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष
विवयः । अनुद्भूतस्पर्शाश्रयेत्वगिन्द्रियेयमिचारवारणाय प्रत्यक्षेति । उ
पाधित्वादिति । तथा च हेतुपाधेर्यमिचारेण साध्यमिचारोन्नयन
संभवान्प्रत्यक्षत्वसिद्धिरिति भावः । ननु नादृशप्रत्यक्षत्वस्य गुणा
दावपि सत्वेन तत्रोद्भूतरूपामावेन साध्य व्यापकत्वात् कथं तस्योपा
धित्वमित्यत आह । यत्रेति । तथा च पक्षधर्मावाच्छेन्न साध्यव्यापको
यमुपाधिरिति भावः । एवं प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयस्यायुद्भूतरूपामावेन

दी०या० परिच्छिन्नपरिमाणत्वमिति। यदि परिच्छिन्नत्वस्यापकर्षाश्रयत्वात्मकतया नी०
परमाणोरणुतरत्वेन द्वाणुकपरिमाणोपेक्षया परमाणुपरिमाणस्याऽपकृष्ट
१० त्वाभावात्। परमाणुष्वप्याप्तमिहंलक्षणमित्युच्यते। तदाह। क्रियावत्वमि
ति। वस्तुतस्तु। लाघवमेवैतत्तरकल्पानुससरणे बीजमिति ध्येयं भू। अती
तादृश्यवहारहेतुः काल इति सूत्रे आदिनाऽनागतादिपरिभ्रमः। अ
ती त्वंचर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं। वर्तमानत्वमिह शब्दप्रयोगाधिकरणका
लवृत्तित्वं। सवित्वंचर्तमानप्रागभावाप्रतियोगित्वं। अत्र सर्वत्र कालस्य १०
घटकतयाऽतीतादृश्यवहारहेतुत्वं तस्येति ध्येयं। न च तादृशव्यवहारसू

क्षिततयासावयवत्वंविनाऽवयवसंख्याज्ज्ञान्यस्यतस्यस्वीकर्तुमशक्यत्वादिति
संक्षेपः। यत्किंचिज्ज्ञान्यध्वंसस्येदानीमपिसत्वात्सर्वेति। नित्यद्रव्याणां ध्वं
सासंभवात्कार्येति। परमाणुनिष्ठरूपादीनांतदानीमपिसत्वाद्द्वयेति। ध्वं
सानां ध्वंसासंभवेनमहाप्रकृत्यैपिसत्वाद्भावेतिदिक्। शब्दगुणकमित्यत्र
शब्दवदितिवक्तव्येतथाकथनमाकाशशब्दएवविशेषगुणइतिद्योतनाय।
घटाकाशोमहाकाशइत्यादिव्यवहारस्योपाधिकृतत्वेनासाधकत्वादा
काशस्यानेकत्वेप्रमाणंनेत्याह। भेदइति। एकत्वादिति। आकाशस्येत्या
दिः। नन्वेकत्वेऽपिपुत्रमस्त्वित्यतआह। सर्वेति। सर्वदिगवच्छेदेनैत्यर्थः।

दी० व्या० या नित्यज्ञानाधिकरणत्वमिति। न च नित्यं विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुत्या वि नी
रोध इति वाच्यं। आनंदपदस्यानंदवदर्थकताया इव विज्ञानपदस्यापि वि
१९ ज्ञानवदर्थकतास्वीकारेणाऽविरोधात्। न चानंदपदस्यैव तादृशार्थकत्वम
सिद्धमिति वाच्यं। अर्श आद्यजंतत्वांगीकारेण तादृशार्थसिद्धेरन्यथा
नृपुंसकत्वा नुपपत्तेः। अत्रानंदोभारापगमे सुखी संवृत्तौ हामिति व
दुःखमावे उपचर्यते। नवीनास्तु नित्यसुखमीश्वरस्यांगीकुर्वन्ति इत्यल
मधिकजल्यनेन। अरूपिद्वयत्वाहिति। बाह्यप्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतरूपस्य
हेतुत्वाहितिभावः। प्रमाणत्वाहिति। नैवेदमे प्रयोजकमिति शक्यं कार्य

येपरिस्पंदोपाधिमादायसंभवतीतिवाच्यंम्। अनुगतस्यव्यवहारस्यानुग
तविषयंविनाऽसंभवेनानिरिक्तकालस्वीकारादितिदिक्। सर्वाधारइति।
कालिकसंबंधेनेत्यादिः। अत्रविभिन्नकालिकयोराधाराधेयभावविरहा
क्रियादिस्सर्वाधारत्वशंकैवनावतरतीतिभावः। प्राच्यादिव्यवहारहेतु
रितिमूले आदिनाप्रतीत्यादिपरिग्रहः। उदयाचलसंनिहितमूर्त्तावच्छिं
न्नादिक्प्राची। आस्ताचलसंनिहितमूर्त्तावच्छिंन्नादिक्प्रतीची। मिरोःसं
निहितमूर्त्तावच्छिंन्नादिगुहीची। तच्चवहितमूर्त्तावच्छिंन्नातुदाक्षिणा। मू
लैज्ञानाधिकरणमिति। समवायेनज्ञानवदित्यर्थः। तत्रद्वयोर्मध्ये-दीपिका